

Projekt mapowania ekonomii królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVIII wieku – cele, metody, efekty*

(<https://atlasfontium.pl/mapowanie-ekonomii-królewskich-w-wielkim-księstwie-litewskim/>)

Stanisław Zawadzki

<https://orcid.org/0000-0001-5143-9409>

Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski

Zarys treści: Artykuł omawia program prac mierniczych w dobrach stołowych w Wielkim Księstwie Litewskim za panowania Stanisława Augusta. Zainicjowany przez Antoniego Tyzenhauza, administratora ekonomii królewskich na Litwie, program był kontynuowany przez jego następców, Franciszka Rzewuskiego i Stanisława Poniatowskiego. Miał on na celu wyznaczenie granic dóbr stołowych, sklasyfikowanie rodzajów gleby i określenie stosunków własnościowych, co miało służyć m.in. przywróceniu pańszczyzny i sprawiedliwemu rozłożeniu obciążeń ludności. Przedstawiono metodykę prac mierniczych oraz ich wyniki w postaci tabeli i map ekonomii. Opisano różne tempo prac w ekonomiach. Wielkiego projektu kartografowania ekonomii nie udało się dokończyć przed upadkiem państwa w 1795 r.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, dobra stołowe, geometryzacja, pomiary, mapy, Antoni Tyzenhauz, Michał Połchowski, Józef Markiewicz

Wstęp

Od chwili swojego utworzenia w końcu XVI w. dobra stołowe litewskie składały się z sześciu ekonomii: szawelskiej, olickiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, brzeskiej oraz kobryńskiej. Za panowania Augusta II

Abstract: The article presents a programme of mapping the Royal Estates in the Grand Duchy of Lithuania during the reign of King Stanislaus Augustus. Initiated by Antoni Tyzenhauz, the administrator of the Royal Estates in Lithuania, the programme was continued by his successors, Franciszek Rzewuski and Stanisław Poniatowski. It was intended to delineate the borders of the Royal Estates, classify the types of soil, and define the property relations to restore serfdom and distribute the new burdens of the population fairly. The methodology of field surveys and their results in a table and maps are described, and the progress of mapping the four Royal Estates was evaluated. The whole programme was not completed before the fall of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1795.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, royal estates, surveyors, measurements, maps, Antoni Tyzenhauz, Michał Połchowski, Józef Markiewicz

doszło do instytucjonalnego połączenia dwóch ostatnich, tak pod względem administracyjnym, jak i zarządu. Od tego czasu wiele dokumentów (inwentarze, rewizje, kontrakty, komisje) dotyczyło ekonomii „brzeskiej i kobryńskiej”, a w literaturze przyjęła się nazwa „ekonomia brzesko-kobryńska”. Na początku lat dziewięćdziesiątych XVIII w. w dokumentach pojawia się już tylko skrócona nazwa – „ekonomia brzeska” (część kobryńska uległa marginalizacji). Po pierwszym rozbiore dobra

* Badania zostały sfinansowane z grantu Narodowego Centrum Nauki „Preludium” pt. „Ekonomie królewskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1780–1795”, nr UMO-2018/29/N/HS3/00775. Składam serdeczne podziękowania za cenne uwagi do niniejszego tekstu prof. dr hab. Bogumile Jędrzejewskiej z Instytutu Biologii Ssaków Polskiej Akademii Nauk w Białowieży.

stołowe zostały uszczuplone przez zajęcie przez Rosję ekonomii mohylewskiej. Tak więc w okresie, którego dotyczy artykuł, do dóbr stołowych litewskich należały cztery ekonomie: szawelska, olicka, grodzieńska i brzesko-kobryńska¹.

W czasach Augusta III pojawiła się praktyka skupiania w jednych rękach administracji większości lub wszystkich dóbr ekonomicznych litewskich. Pierwszym dzierżawcą nowego typu został podskarbi wielki litewski Jerzy Detloff Flemming, który kontrakt na ekonomie grodzieńską i olicką oraz leśnictwa sokólskie, nowodworskie, persztuńskie, przelomskie i białowieskie otrzymał w 1736 r.² W tym samym roku zawarł osobny kontrakt na ekonomię mohylewską, a w 1742 r. został również dzierżawcą ekonomii brzesko-kobryńskiej³. W 1764 r. Flemming sprzedał urząd podskarbstwa wielkiego litewskiego i ustąpił z ekonomii litewskich. W następnym roku Stanisław August powierzył zarząd generalny ekonomii litewskich koniuszemu litewskiemu Antoniemu Tyzenhauzowi, którego niebawem wyniósł do godności podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego. Następnymi dzierżawcami ekonomii litewskich byli kolejno: marszałek nadworny koronny Franciszek Rzewuski (1780–1783) oraz podskarbi wielki litewski Stanisław Poniatowski (1783–1795)⁴.

Gospodarowanie Tyzenhauza w dobrach litewskich zapoczątkowało nową erę w ich

dziejach. Był on inicjatorem nowoczesnych rozwiązań na polu gospodarczym, kulturalnym i naukowym. W celu przyspieszenia rozwoju ekonomii powołał w Grodnie trzy szkoły: buchalterii, budownictwa i miernictwa. Miały one służyć doraźnym celom praktycznym i potrzebom gospodarczym dóbr stołowych⁵.

Dzięki szkole miernictwa wykształcone zostały kadry, które mogły sprostać zadaniu wymierzenia i zmapowania dóbr stołowych litewskich. Główną rolę w tym przedsięwzięciu spełniali geometrzy, którzy stali na czele departamentów geometrycznych w każdej z ekonomii. W ich pracy pomagali im aplikanci i agrymensorzy (pomierniczowie). Dodatkowo w Grodnie pracowali także kopiści map. Cały zespół geometrów i ich pomocników w ekonomiach litewskich liczył około stu osób. Projekt mierniczy tych terenów rozpoczął ich administrator Antoni Tyzenhauz, a kontynuowali jego następcy⁶.

W dziejach dóbr stołowych litewskich przed Stanisławem Augustem nie było tak obszernego projektu mapowania ekonomii

brzesko-kobryńską, 1742, AGAD, Archiwum Rodzinne Poniatowskich, 181, k. 72–81.

⁴ „Demonstracja stanu ekonomii grodzieńskiej w jakim ją co do osiadłości włościacian ich siemienistości, sprzężaju i majątku JWJmPn Podskarbi Nadworny Litt in anno 1765 w swoją objął administracją i w jakim też ekonomią in anno 1780 terażniejszemu zostawił rządowi”, 1780, Centralne Państwowe Archiwum Ukrainy we Lwowie [dalej: TSDIAL], 181, 2, 1166, k. 2v–3; S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 61; J. Michalski, *Poniatowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 481–487; tenże, *Rzewuski Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 101–106.

⁵ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 415–416.

⁶ „Tabela specyfikująca osoby w Ekonomii JKM Grodzieńskiej i Olickiej przy Departamencie Geometrycznym znajdujące się z dokładem w poniższych rubrykach wyrażenia którego roku kto jest przyjęty na wiele lat z kapitolowanymi, jaką brał i bierze pensyjną oraz jaką ma sporządzoną ordynaryją. Sporządzona roku 1780 dnia 15 augusta i do Najwyższej Ekonomicznej Zwierzchności do tegoż departamentu podana”, TSDIAL, 181, 2, 1035, k. 152; „Sumariusz generalny osób wszystkich w Służbie Ekonomicznej w Dobrach Stołowych JKMci Litewskich pod różnym tytułem i urzędem i w różnej profesji dotąd znajdujących się z determinacją ogólnego na utrzymanie onych ekspensa z szczególnego wielorakich unkosztów wyrachowania na ogólną demonstracją z katalogów zebrany”, TSDIAL, 181, 2, 1257, k. 19 (dokument niedatowany).

¹ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 523–525, 540; „Rachunki generalne ekonomiiów litewskich i kasy generalnej JO X Jmci Podskarbiego W WXLitt z różnych szczególnych kluczowych browarnych, magazynowych, fabrycznych, handlowych i kas ekonomicznych rachunków wyciągnięte i połączone od dnia 1 julij 1789 do dnia 30 junij 1790 roku”, 1790, Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Zbiór Popielów [dalej: ZP], 308, k. 39; „Przywilej Starostw na stół Króla Je[go] M[io]ści Grodna, Brześcia, Mohilewa, Szawel na koronaciej obróconych”, Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie [dalej: LVIA], 1282, 1, 10231, k. 1–3; „Inwentarz ekonomii brzeskiej i kobryńskiej”, 1786, LVIA, 11, 1, 1468, k. 1.

² Kontrakt na ekonomie grodzieńską i olicką oraz leśnictwa sokólskie, nowodworskie, persztuńskie, przelomskie i białowieskie, 1736, AGAD, Archiwum Kameralne, II/184, k. 2–7.

³ Kontrakt na ekonomię mohylewską, 1736, Hauptstaatsarchiv w Dreźnie, Geheimes Kabinett, Loc. 3536/17, k. 1–3v, 5–9v; Kontrakt na ekonomię

litewskich. Stanisław Kościółkowski twierdził, że zamysł mierniczy Tyzenhauza był pierwszy na taką skalę od czasu tzw. pomiary włóczęj z XVI w.⁷ Podobne wnioski formułowali także wykonawcy osiemnastowiecznego projektu. Daje temu wyraz fragment listu geometry grodzieńskiego Józefa Markiewicza: „ludzie, którzy w przeduniowym czasie ekonomią wymierzali, że tak wielką powagą zaszczytzeni [...] i dostatnimi dobrami byli opatrzeni, choć onych czynności, gdyby do naszych terazniejszych były porównane pewnie by niknęły, niby nocne cienie od dziennego światła, niekształtne tylko swej bytności zostawując szlady”⁸.

Jest w tym twierdzeniu sporo słuszności z jednym zastrzeżeniem. Z drugiej połowy panowania Augusta II, ewentualnie z początków rządów Augusta III pochodzą mapy sporządzone w języku niemieckim przedstawiające trzy wójtostwa ekonomii mohylewskiej: horbowickie, ossowieckie i ullanowskie. Nie znamy roku ich wykonania ani nazwiska kartografa. Wszystkie trzy figurują w odnalezionym przez Karola Buczka spisie map polskich znajdujących się w Dreźnie w 1765 r.⁹ Na każdej z nich zamieszczona została tabela z opisem wiosek według dziesięciu kryteriów: dóbr szlacheckich, ziemi chłopskiej nabytej przez szlachtę, chłopów królewskich, chłopów szlacheckich, czynnych młynów, nieczynnych młynów, karczmem, włók oraz zarosli i nieużytków. W tabelach wyróżniono także cztery klasy jakości gleby oraz podano sumę ziemi uprawnej w akrach (do każdej wsi). Dzięki tabelom wiemy, że w wójtostwie horbowickim znajdowało się 27 wiosek, w ossowieckim – 35,

a w ullanowskim – 12¹⁰. Możliwe, że podobnych przedstawień kartograficznych wykonano więcej. Mogła to być realizacja szerszego planu uporządkowania przez Augusta II jego dóbr stołowych, nie wiadomo jednak, czy zostało to zrealizowane.

Cel pracy, materiał i metody

Praca ma na celu ukazanie rozmiaru przedsięwzięcia mierniczego zapoczątkowanego w końcu lat sześćdziesiątych XVIII w. w ekonomiach litewskich. Określono w niej zakres wykonanych prac, metody pomiarów, a także długość trwania całego projektu.

Materiały pochodzą głównie z zasobu Centralnego Państwowego Archiwum Ukrainy we Lwowie, wykorzystano zwłaszcza: „Specyfikację Map oraz i Plant *in Archivio* Departamentu Geometrycznego w Grodnie na Horodnicy znajdujących się. Sporządzoną roku 1780 9bra 10 dnia”, „Sumariusz map i różnych papierów do wymiaru należących roku 1783 sporządzony”, „Regestr plant oryginalnych i partykularnych, z których oryginalne na kilka skali delinearowane partykularne przez pół skali tejeż przekopiowane”, „Regestr map i różnych papierów do wymiaru należących 1783 r. dnia 10 7bra spisany”, „Raport Czynności Geometrycznej w Ekonomii JKMci Szawelskiej roku 1782”¹¹. Tych pięć dokumentów zostało opublikowanych w internetowej bazie AtlasFontium. Ich uzupełnienie stanowią dokumenty pochodzące z Litewskiego Państwowego

¹⁰ Mapa wójtostwa horbowickiego, XVIII w., AGAD, Zbiór Kartograficzny [dalej: ZK], 507–10, k. 1; Mapa wójtostwa ossowieckiego, XVIII w., tamże, 507–11, k. 1; Mapa wójtostwa ullanowskiego, XVIII w., tamże, 507–12, k. 1.

¹¹ „Specyfikacja Map oraz i Plant in Archivio Departamentu Geometrycznego w Grodnie na Horodnicy znajdujących się. Sporządzona roku 1780 9bra 10 dnia”, TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 72–73v; „Sumariusz map i różnych papierów do wymiaru należących roku 1783 sporządzony”, tamże, 181, 2, 1264, k. 74–78; „Regestr plant oryginalnych i partykularnych, z których oryginalne na kilka skali delinearowane partykularne przez pół skali tejeż przekopiowane”, tamże, 181, 2, 1264, k. 79–82; „Regestr map i różnych papierów do wymiaru należących 1783 r. dnia 10 7bra spisany”, tamże, 181, 2, 1264, k. 84–87; „Raport Czynności Geometrycznej w Ekonomii JKMci Szawelskiej roku 1782”, tamże, 181, 2, 1523, k. 76–77v.

⁷ S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 416; J.M. Stoksik, *Geometria małopolska do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoscikalowej w Polsce*, Kraków 2013, s. 33–34.

⁸ J. Markiewicz do NN, ok. 1780, AGAD, Archiwum Tyzenhauzów [dalej: AT], D24, s. 359.

⁹ *Spisy map polskich ze zbiorów królewskich w Dreźnie z r. 1765*, w: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta, na tle współczesnej kartografii polskiej*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 139.

Archiwum Historycznego w Wilnie oraz Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. W artykule posłużono się metodą komparatystyczną oraz analizą i interpretacją źródeł archiwalnych.

Metodyka prac mierniczych

Prace miernicze przeprowadzane w dobrach stołowych litewskich miały cztery zasadnicze cele. Po pierwsze, podniesienie dochodowości dóbr królewskich. Po drugie, określenie stosunków własnościowych wewnątrz ekonomii. Po trzecie, dokładne pomiary gruntów potrzebne administracji ekonomicznej do prowadzenia długotrwałych sporów sądowych w obronie całości i integralności zarządzanych dóbr. Po czwarte, precyzyjne określenie jakości gleby niezbędne do ponownego oszacowania wielkości pańszczyzny (a nawet do jej wprowadzenia w niektórych miejscowościach, które do tej pory były z niej zwolnione) i sprawiedliwego rozłożenia obciążeń.

Pomiary terenowe były prowadzone zimą, co było dogodne zwłaszcza ze względu na brak w tym czasie prac rolnych oraz większą dostępność zamrażniętych w tym czasie obszarów podmokłych, natomiast żeby określić klasy ziemi trzeba było poczekać do ustąpienia mrozów i śniegów. W terenie geometryści sporządzali notatki z pomiarów, czyli tzw. raptularze, które następnie w dogodnych warunkach były zbierane w jedną całość i przerysowywane w postaci mapy. Mapy sporządzano na papierze rygałowym, co wiadomo po zapisie w wydatkach ekonomii grodzieńskiej („za papier rygałowy do map”¹², „za papier rygałowy, tusze i farby w różnych kolorach do kopiowania map departamentowi geometrycznemu”¹³) oraz fragmentu listu Połchowskiego („dukta ekonomiczny

i leśnictwa ladzkiego oznaczą, której mapy arkuszy 3 rygałowych będzie”¹⁴). Papier rygałowy miał na znakach wodnych regalia królewskie. Był to najlepszej jakości papier z fabryki w Dreźnie, a w Rzeczypospolitej upowszechnił się za czasów saskich. Jego produkcja w okresie stanisławowskim odbywała się także w kraju, np. w dobrach prywatnych Antoniego Tyzenhauza w Postawach¹⁵. Z rachunku ekonomii olickiej wynika, że dzielił się na arkusze „większej ręki” i „mniejszej ręki”¹⁶.

Prowadzenie prac mierniczych w pojedynkę byłoby niewykonalne, nawet przez najbieglejszych specjalistów. Każdy z geometrów miał swoją „partytę”, której pracami kierował. Jak czytamy w liście geometry brzesko-kobryńskiego Michała Połchowskiego, jego zespół składał się z dwóch agrymensorów: „po jednej partyji to jest po dwóch agrymensorów wyznaczysz”¹⁷. Wydaje się, że jednak do pomiarów w terenie musiało być zaangażowanych więcej osób, a liczebność zespołów każdy z geometrów dostosowywał do aktualnego zapotrzebowania.

W nawiązaniu do już przeprowadzonych prac terenowych Połchowski sporządził przegląd wszystkich kluczy w ekonomii brzesko-kobryńskiej pod względem nowego uporządkowania pól. Celem zarządu ekonomii był podział terenu klucza na trzy części („poletka”), które po pierwsze uporządkowały strukturę gruntów, a po drugie stanowiły regulację stosowania w dobrach stołowych litewskich trójpołówki. Nie we wszystkich kluczach od razu udało się dokonać satysfakcjonującego podziału,

micznych rachunków wyciągnięte i połączone od dnia 1 lipca 1789 do dnia 30 czerwca 1790 roku”, 1790, AGAD, ZP, 308, k. 9v.

¹⁴ M. Połchowski do NN, 1781, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 5.

¹⁵ P. Jaksza Bykowski, *Memoriał palestranta trybunałskiego*, Kraków 1883, s. 136; S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 274.

¹⁶ „Rachunki generalne ekonomii litewskich i kasy generalnej J0 X Jmci Podskarbiego W WXLitt z różnych szczególnych kluczowych browarnych, magazynowych, fabrycznych, handlowych i kas ekonomicznych rachunków wyciągnięte i połączone od dnia 1 lipca 1789 do dnia 30 czerwca 1790 roku”, 1790, AGAD, ZP, 308, k. 17.

¹⁷ M. Połchowski do NN, 1781, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 2.

¹² „Rachunek kasy ekonomicznej grodzieńskiej a die 1 lipca 1781 ad ultimam junij 1782 roku uczyniony z kasjerem Świąszkowskim”, 1782, TSDIAL, 181, 2, 1170, k. 15v.

¹³ „Rachunki generalne ekonomii litewskich i kasy generalnej J0 X Jmci Podskarbiego W WXLitt z różnych szczególnych kluczowych browarnych, magazynowych, fabrycznych, handlowych i kas ekono-

zazwyczaj z powodu żyjących tam dożywników lub donatariuszy (szczególny opór stawiali osadnicy tatarscy¹⁸), czasem z powodu zarośli, które najpierw trzeba było wytrzebić. Omawiana regulacja w ekonomii brzesko-kobryńskiej wiązała się również z przenoszeniem całych wsi na inne miejsca i sytuowanie ich wedle nowego modelu¹⁹.

W ramach prac pomiarowych została również sporządzona dokładniejsza dokumentacja jakości gleby. Nie było jednej klasyfikacji, ale te istniejące były do siebie zbliżone. Przykładowo w dokumentacji ekonomii grodzieńskiej, obok informacji o podziale każdego klucza na trzy poletka, pojawiła się również tabela, w której podano powierzchnię ziemi ornej według siedmiu jej rodzajów: lepszy dobrego, dobry, lepszy średniego, średni, lepszy podłego, podły i gorszy podłego. Dla ekonomii brzesko-kobryńskiej stworzono tabele zawierające informacje według guberni i kluczy, czy dany teren wymaga osuszenia (melioracji), czy też nie, a następnie podzielono glebę na cztery rodzaje: dobrą, średnią, podłą i najpodlejszą²⁰. Taka klasyfikacja wynikała z pierwotnego podziału gruntów z czasów szesnastowiecznej pomiaru włóczęj w ziemi brzeskiej²¹.

W tej ekonomii tabele sporządzono osobno według powyższych kryteriów dla gruntów ornych, gruntów ornych porośniętych zaroślami, łąk oraz łąk porośniętych zaroślami. W przypadku łąk utrzymano podział na te do osuszenia i te,

które tego nie wymagały, ale zmieniono ich klasyfikację, wprowadzając dwa kryteria: łąki morożne²² i błotne. W ekonomii grodzieńskiej osobno skatalogowano obszar sianozęci, który podzielono na trzy rodzaje: dobry, średni i podły²³.

Metodyka prac pomiarowych w puszcach bardzo różniła od tych wykonywanych na terenach rolnych i łąkowych, dlatego stworzono dla nich osobną instrukcję. Najważniejszym zadaniem na terenach leśnych było wycinanie lub odnawianie bezdrzewnych linii, które pozwalały się orientować w lesie oraz były granicami pomiędzy strażami. W Puszczy Białowieskiej liczba straży wynosiła trzynaście²⁴. Silnie podkreślano obowiązek regularnego czyszczenia tych „trybów” z sukcesji leśnej. Prace pomiarowe miały też służyć precyzyjnemu wydzieleniu obrębów, na obszarze których pracować mieli strażnicy i strzelcy. Wydaje się, że poniższa instrukcja leśna powstała na potrzeby pomiarów w Puszczy Białowieskiej, w której pracował wówczas Połchowski:

„Co do leśnictwa w tym trojaka jest robota: jedna rozkwaterowanie straży, druga wyznaczenie obrębów oberstraznikom i strażnikom, trzecia strzelcom podług dawnego wyznaczeniu miejsc i udysponowania. Co do pierwszego: ma JPn komornik każdej kwatery strażnikowstwa tryby prowadzić, a przy tym wyprowadzeniu, aby wiedział ma być przytomny strażnik tego strażnikowstwa, [...] dopatry tego JPn oberstraznik każdy, aby w jego kwaterze wyprowadzone tryby przez komornika zaraz wytrzebione były albowiem im po kilkakrotnie ta czynność była dopełniana,

¹⁸ Tatarzy w ekonomii brzeskiej i kobryńskiej po 1679 r. otrzymali ziemię w zamian za zaległy zółd. Ich status nie był jasny, stąd zapewne opory. Problematyczne pod względem odbywania powinności mogły być późniejsze nadania Tatarom, dawane jeszcze w czasach obu Augustów.

¹⁹ „Prenotacje do uregulowanych z nowej pomiaru gruntów dwornych w kluczach JKMcI ekonomii brzeskiej i kobryńskiej”, ok. 1783, TSDIAL, 181, 2, 1146, k. 26.

²⁰ „Tabela wykalkulowanych guberniami i kluczami Ekonomii JKMcI Grodzieńskiej gruntów dystynkcyją każdego gatunku wielość tychże gruntów okazująca”, ok. 1780, TSDIAL, 181, 2, 719, k. 31–38; „Zbiór gruntów ornych, łąk i sianozęci w Ekonomii JKMcI Brzeskiej”, ok. 1780, tamże, 181, 2, 706, k. 2–5v.

²¹ „Opisanie starostwa brzeskiego”, 1566, w: *Документы Московского Архива Министерства Юстиции*, t. 1, wyd. М. Довнар-Запольски, Москва 1897, s. 236 i nast.

²² Morożne lub mrożne to łąki o twardym, suchym, niebagnistym gruncie przeznaczone do wypasu zwierząt, por. F. Czarnyszewicz, *Nadberezyny. Powieść w trzech tomach osnuta na tle prawdziwych wydarzeń*, Kraków 2022, s. 9.

²³ „Zbiór gruntów ornych, łąk i sianozęci w Ekonomii JKMcI Brzeskiej”, ok. 1780, TSDIAL, 181, 2, 706, k. 2–5v; „Tabela wykalkulowanych guberniami i kluczami Ekonomii JKMcI Grodzieńskiej gruntów dystynkcyją każdego gatunku wielość tychże gruntów okazująca”, ok. 1780, tamże, 181, 2, 719, k. 31–38.

²⁴ O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, s. 60–63, mapa.

ale gdy tryb zapuszczą linii nie wytrzebią znowu te znaki zarastają. [...] Co do drugiego i trzeciego tak dla oberstrażników i strażników jako też dla strzelców mają być powymierzone obręby, podług wyznaczenia dawnej sesyjki, z tym warunkiem, ażeby od obrębów chłopskich gruntów nie odcinać, ani łąk chłopskich w używaniu wiejskim będących nie odbierać, ale grunta albo wakujące albo spod lasu podawać, toż samo i sianożęcie z spositożnych cudzopzańskich. [...] Do tej czynności jest wyznaczony JPn komornik Połchowski z partycją swoją, który jak zakończy w leśnictwie białowieskim to uregulowanie, gdy czas wystarczy, też czynność będzie ekspodyjował w kwaterze kobryńskiej²⁵.

Eugeniusz de Ronke w 1830 r. napisał, że „mapa tutejsza dowodzi, że pierwszy pomiar puszczy [Białowieskiej] uskutecznił bardzo porządnie Połchowski, geometra królewski, w roku 1793 za panowania króla polskiego Stanisława Augusta, a z rozkazu ministerium skarbu w 1816 r. pomiar ten był tylko sprawdzony przez geometrę Galisiewiczza²⁶. Z dokumentów natomiast wynika, że pomiary Puszczy Białowieskiej Połchowskiego były w trakcie już w sierpniu 1781 r., o czym donosił w swoim liście pisanym z Dubin i kontynuował je jeszcze w czerwcu 1783 r., kiedy pisał z Białowieży²⁷. „Podług udysponowania JWo Pana Dobrodzieja w leśnictwie białowieskim sam z agrymensurą skończyłem kwaterę białowieską i jameńskiej większą część z uregulowaniem wsiów Sieliszcz i Kamieników, przybyła zaś partycja z Polesia dokończy w tym tygodniu kwatery jameńskiej, a sam z JP. [Tomaszem] Kławą i agrymensurą trzecim dnia jutrzejszego

wyjeżdżamy do Puszczy Kobryńskiej na objazdkę i uprojektowanie siedlisk na budy strzeleckie²⁸.

Wydatek ekonomii grodzieńskiej z 1789 r. na cztery furmanki „najętych pod transport geometrom do Bielska i Lady” wskazuje, że jeszcze wówczas prowadzone były tam jakieś prace. Ostatnie pomiary Połchowski poczynił w 1791 r. Powstał wówczas „pomiar obrębowy Puszczy Białowieskiej²⁹. Albo więc faktycznie około 1793 r. odbywały się prace uzupełniające, albo – co bardziej prawdopodobne – de Ronke odnalazł datę 1793 na wspomnianej mapie i dokonał uproszczenia, uznając, że wtedy toczyły się prace pomiarowe w Puszczy.

Ostatni rodzaj gruntów stanowiły nieużytki. W ekonomii grodzieńskiej powierzchnia nieużytków została ujęta w dziesięciu kategoriach: bagna, stawy, zarośla, rowy, ługi, gaje, mogiłki, drogi, wydmy i zabudowania³⁰, w brzesko-kobryńskiej zaś było ich nawet dwa razy tyle: „Rubryka nieużytków z tych szczególnych składa się gatunków nazwisk: góry, ługu, bagna, gaju, wygonu, gościńca, rowu, drogi, grobli, mostu, kanału, rzeki, zatoki, stawu, jeziora, sadzawki, mogiłek, gliniek, ulicy pod cegielniami, brodu te wszystkie inkludowane pod nieużytek³¹.

Mierzenie gruntów i lasów ekonomicznych „w wielu miejscach napotykało na poważne trudności. Donatariusze, szlachta osiadła blisko lasów i granic ekonomicznych nie dopuszczała geometrów, przeszkadzała im w robocie, którą niekiedy aż pod

²⁵ M. Połchowski do NN, 1783, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 13.

²⁶ „Rachunki generalne ekonomii w litewskich i kasy generalnej J O X Jmci Podskarbiego W WXLitt z różnych szczególnych kluczowych browarnych, magazynowych, fabrycznych, handlowych i kas ekonomicznych rachunków wyciągnięte i połączone od dnia 1 lipca 1788 do dnia 30 czerwca 1789 roku”, 1789, AGAD, ZP, 307, k. 9v.

²⁷ „Tabela wykalkulowanych guberniami i kluczami Ekonomii JKMci Grodzieńskiej gruntów dystynkcyjną każdego gatunku wielość tychże gruntów okazująca”, ok. 1780, TSDIAL, 181, 2, 719, k. 31–38.

²⁸ „Prenotacje do uregulowanych z nowej pomiaru gruntów dwornych w kluczach JKMci ekonomii brzeskiej i kobryńskiej”, ok. 1783, TSDIAL, 181, 2, 1146, k. 26.

²⁵ „Uregulowanie czynności wymiarowych w ekonomiach JKMci brzeskiej i kobryńskiej w roku 1783 miesiąca stycznia 17 dnia postanowione”, 1783, TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 83v.

²⁶ E. de Ronke, *Do Wielmożnego Jarockiego, profesora Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu niektóre uwagi względem Puszczy Białowieskiej*, 1830, w: P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721–1831*, Warszawa 2004, s. 145.

²⁷ M. Połchowski do NN, 1781, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 1–2v; M. Połchowski do NN, 1783, tamże, 181, 2, 587, k. 13.

bronią wykonywać trzeba było. Włóścianie ekonomiczni niechętni zasadniczo zmianom gospodarczym, wprowadzanym przez Tyzenhauza, wrogo względem pomiarów gruntów usposobieni byli, nie bez pewnej słuszności widząc w nich początek wszelkich niemiłych sobie zmian, wznowienia pańszczyzny, tworzenia folwarków i przenoszenia wsi na inne miejsca³².

O trudnościach przy pomiarach Puszczy Białowieskiej donosił także Połchowski: „Tenże Jmć Pan Hryniewicki dyspozytor trywieski przybywszy do klucza dubińskiego używalności oznaczać póty nie dozwolił, aż dukt leśnictwa ładzkiego będzie delienowany, który tylko na mapie idealnie miał być położony. Ten zaś dukt leśnictwa ładzkiego, że idzie puszcza i według listownego JPa komisarza wieś ekonomiczną Gnilec za powtórnym wyjazdem miał ustąpić, a Ich Mość destynowani do przewodnictwa zajęli też wieś ekonomiczną Gnilec, jakże dukt prowadzić, gdy myśli jednej strony rozdwojone, bo JPn dyspozytor trywiecki *in prae iudicium* ekonomii chce tryby pod pretekstem duktu powycinać, tak jak przeszłego roku sam zajmawszy dwa kąty Puszczy Białowieskiej ciosna *alias* znaki z literami BIELSK na sosnach wybijać kazał, a po tym na tych odprowadzonych miejscach ludzi ekonomicznych strzelców, strażnika i żołnierzy jak inkwizycja świadczy pokrzywdził i teraz nie przestaje przeto dalszego unikając zakwestionowania, ponieważ w posesyi używalności wymierzać nie dozwolił, wyjeżdżam do Rzeczycy, a tam mapę częścią terażniejszej roboty, częścią z dawniejszej, w przyszłym tygodniu używalności zrysuję³³. Rozgraniczenie Puszczy Białowieskiej od Puszczy Bielskiej przedstawia ryc. 1.

Codziennosc swoich prac terenowych scharakteryzował również Józef Markiewicz: „rękoma [...] pisząc, rysując, nogami po obszernie rozległych włócząc się

polach, po grzęskich błotach, przykrych bagnach i niebezpiecznych pętając trzęsawach”. Przy tych czynnościach cierpiał od „nieznośnych upałów, srogich mrozów, ostrych wiatrów [...] i najprzykrzejszych słońc [...] aż do [...] pokaleczenia i straty wielu koni³⁴”.

Zakres i efekty prac mierniczych

O rozmiarze prac mierniczych wykonywanych w ekonomiach litewskich dają pojęcie spisy odnalezione w archiwum historycznym we Lwowie. Pierwszy z nich dotyczy niemal wyłącznie sytuacji w ekonomiach grodzieńskiej i olickiej, drugi ukazuje przebieg prac w ekonomii brzesko-kobryńskiej, a trzeci jest raportem z ekonomii szawelskiej. W ramach wielkiego projektu wykonywano mapy zarówno całych ekonomii, jak i pojedynczych guberni, kluczy, gruntów, plany miast, dworów i ogrodów, wsi, folwarków i awulsów. Zdarzały się również „planty” (projekty) domostw włościańskich i budynków gospodarczych³⁵.

Odnaleziony projekt modelowego domu włościańskiego składał się z czterech pomieszczeń (sieni, spiżarni, komory i izby). Zachowany plan stodoły, podzielonej na trzy części, wskazywał, że jej główną funkcją było składowanie zboża. Ciekawszym przykładem jest planta obory, która podzielona została na cztery mniejsze części (dwie „owczarnie”, „jagniętnik” i „cielętnik”) i dwie większe („jałownik” i „dla krowy”). Wskazuje to, że ekonomie litewskie w hodowli skupiały się na bydło i owcach³⁶.

Mapowane były także trakty i drogi oraz tereny leśne: puszcze, stráže i kwatery. Odrębną grupę stanowią mapy tworzone w celu rozgraniczenia dóbr stołowych od

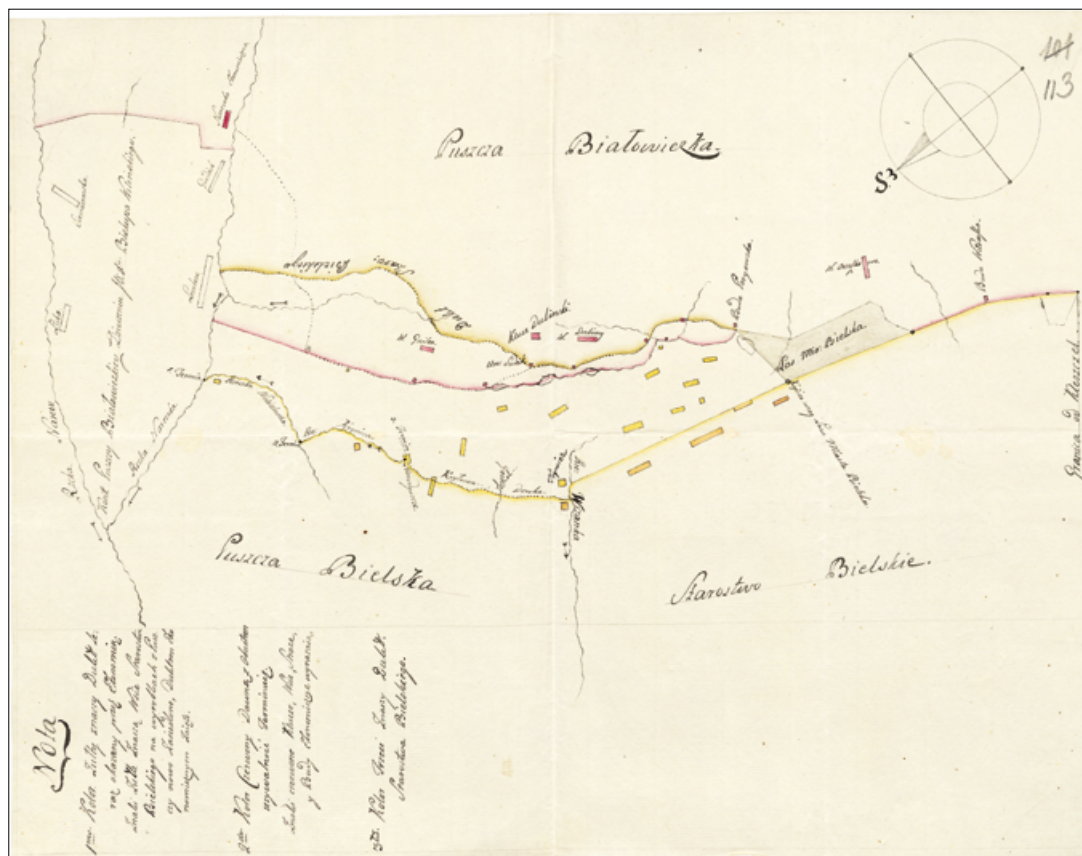
³⁴ J. Markiewicz do NN, ok. 1780, AGAD, AT, D24, s. 361.

³⁵ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 253.

³⁶ *Planta na oborę do awulsu, Planta na gumno drewniane do awulsu*, ok. 1782, TSDIAL, 181, 2, 590, k. 33; *Planta budynku włościańskiego*, ok. 1780, tamże, 181, 2, 591, k. 26.

³² S. Kościakowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 606.

³³ M. Połchowski do NN, 1781, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 4v–5.

Ryc. 1. Mapa rozgraniczenia Puszczy Białowiejskiej należącej do ekonomii brzesko-kobryńskiej od Puszczy Bielskiej, ok. 1781.
Źródło: TSDIAL, 181, 2, 2072, k. 113

dóbr prywatnych. Były one konieczne, ponieważ w przeciągu prawie dwustu lat terytoria ekonomii zostały bezprawnie uszczuplone przez sąsiadów podczas wojen i okresów bezkrólewia. Rysowane licznie z rozkazu Tyzenhauza plany miast ekonomicznych służyły uporządkowaniu tamtejszych stosunków przestrzennych. Wskazuje na to fragment z inwentarza ekonomii szawelskiej z 1783 r.: „miasta Szawle, Janiszki, Żagory odtąd inaczej budować się będą jak za pokazaniem sobie miejsca przez JP komornika ekonomicznego”³⁷. Rodzaje i liczbę map z odnalezionych spisów przedstawia tabela 1. Poza mapami

³⁷ S. Kościółkowski, Antoni Tyzenhauz, s. 605.

znajdują się tam jeszcze raptularze, czyli szkice i notatki terenowe robione przez geometrów oraz plany, czyli projekty lub plany.

W ekonomiach grodzieńskiej i olickiej w 1780 r. sporządzono kilkaset raptularzy gruntów wiejskich, które posłużyły następnie do wyrysowania map guberni oraz po jednej mapie całej ekonomii (tabela 1). Bardzo możliwe, że zostały one wyrysowane z tych samych pomiarów, co dwie mapy ekonomii grodzieńskiej³⁸ (ryc. 2)

³⁸ „Mapa ogólna Ekonomii JKMości Grodzieńskiej razem z przyległym Leśnictwami wziętej z oznaczeniem wnętrnie i dokoła leżących Dóbr Ziemijskich, tudzież gruntów od Ekonomii odeszłych, z wymiarów szczególnych na skalę małą samemi obrębów obwodami przeniesiona

Tabela 1. Mapy, raptularze i plany wykonane w dobrach stołowych litewskich – stan na lata: 1780 i 1783

Treść mapy/ raptularza/planu	Ekonomia											
	grodzieńska (1780)			olicka (1780)			szawelska (1780)			brzesko-kobryńska (1783)		
	mapy	rapt.	plany	mapy	rapt.	plany	mapy	rapt.	plany	mapy	rapt.	plany
Ekonomia	1			1			1			1		
Gubernie	10			3	1							
Miasta	1		15			4			5		20	12
Klucze	1									32	6	4
Wsie										1	273	246
Grunty włościańskie i dworskie	kilkadziesiąt	600			115+							
Dwory guberni			6			2			w brulionach			
Dwory kluczy			26			5					1	
Awulsy										4	1	
Drogi	6											1
Granice										2	26	
Lasy											10	

Źródło: TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 72–78, 79–82, 84–87

i olickiej³⁹ z 1781 r. autorstwa Józefa Markiewicza. W obu ekonomiach sporządzono także liczne plany miast i dworów wraz z ich otoczeniem. Różnice liczbowe pomiędzy dwiema ekonomiami, widoczne w tabeli 1, wynikają z faktu, że olicka była bardzo mała i do czasu przyłączenia guberni szczeberskiej (miasteczka: Szczebra, Jeleniewo i Krasnopol) posiadała tylko dwie gubernie i jedno miasto. Z kolei w tym samym czasie ekonomia grodzieńska składała się z sześciu guberni z trzynastoma miastami i miasteczkami. Wyrysowano także sześć map traktów przechodzących przez tę część dóbr stołowych. Dokument z 1780 r. zawiera również informacje o ekonomii szawelskiej: w Grodnie znajdowała się jedna mapa całości (z adnotacją, że została wyrysowana „z dawnych

wymiarów” oraz że mapy „teraźniejszego wymiaru ekonomii szawelskiej nie są tu oddane”), liczne „plany założonych dworów”, których liczby nie podano (możliwe, że na ich podstawie wyrysowano mapę przedstawioną na ryc. 3) oraz plany pięciu miast szawelskich⁴⁰ (cały dokument w bazie AtlasFontium).

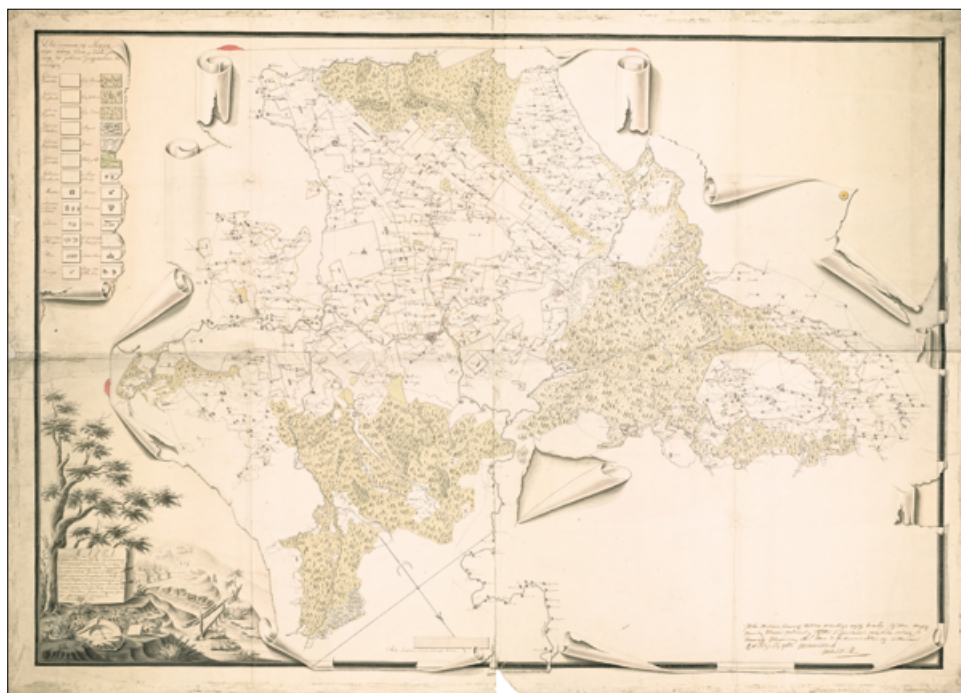
W ekonomii szawelskiej w 1782 r. zostało wymierzonych siedem kluczy guberni gruździeńskiej, tak że w końcu tego roku w całej ekonomii było gotowych osiem kluczy w guberni gruździeńskiej (bez radziwiliskiego), tyle samo w guberni janskiej (bez najsiowskiego) oraz siedem kluczy w guberni żagorskiej (bez żagorskiego, satkuńskiego i possydobrskiego)⁴¹ (cały dokument w bazie AtlasFontium). Zatem przed 1782 r. w znacznej mierze wykonano pracę mierniczą w guberniach żagorskiej

i dla poznania naturalnej Guberniów, Kluczów, Wsi, Kwater, Straż, a w nich Rzek, Stawów, Młynów, Tartaków, Jezior, Ostępów sytuacji geometrycznie sporządzona w roku 1781”, 1781, AGAD, ZK, 67–1, k. 1.

³⁹ „Mapa Ekonomii JKM Olickiej ogólna okazująca Gubernie, Klucze, Wsi, Folwarki Donatariuszowskie, Obręby Leśne, Rzeki, Stawy, Jeziora z wymiarów szczególnych na skalę małą samemi obrębami obwodami geometrycznie przeniesiona i sporządzona roku 1781”, 1781, AGAD, ZK, 507–13, k. 1.

⁴⁰ S. Kościółkowski, Antoni Tyzenhauz, s. 608–616; „Specyfikacja Map oraz i Plant in Archivu Departamentu Geometrycznego w Grodnie na Horodnicy znajdujących się. Sporządzona roku 1780 9bra 10 dnia”, 1780, TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 73v.

⁴¹ „Raport Czynności Geometrycznej w Ekonomii JKMcI Szawelskiej roku 1782”, TSDIAL, 181, 2, 1523, k. 76–77v; S. Kościółkowski, Antoni Tyzenhauz, s. 614–616.

Ryc. 2. Mapa ekonomii grodzieńskiej, 1781.

Źródło: „Mapa ogólna Ekonomii JKMości Grodzieńskiej razem z przyległym Leśnictwami wziętej z oznaczeniem wewnątrz i dokola leżących Dóbr Ziemijskich, tudzież gruntów od Ekonomii odeszłych, z wymiarów szczególnych na skalę małą samymi obrębów obwodami przeniesiona i dla poznania naturalnej Guberniów, Kluczów, Wsi, Kwater, Straż, a w nich Rzek, Stawów, Młynów, Tartaków, Jezior, Ostępów sytuacji geometrycznie sporządzona w roku 1781”, 1781, AGAD, ZK, 67–1, k. 1

i janiskiej oraz rozpoczęto w grudziewskiej. Na 1783 r. pozostało do wymierzenia pięć kluczy.

Nietypowa w tym przeglądzie jest wspomniana już mapa dworów i miast w ekonomii szawelskiej z 20 lutego 1781 r. (ryc. 3). Przedstawia ona ozdobnie narysowane miasteczka, dwory i klasztory na obszarze wspomnianej ekonomii. Punkty te są ze sobą połączone siecią dróg. Jedna z nich – biegnąca z Radziwiliszek do Szawel – została podpisana jako „gościniec pocztowy”⁴².

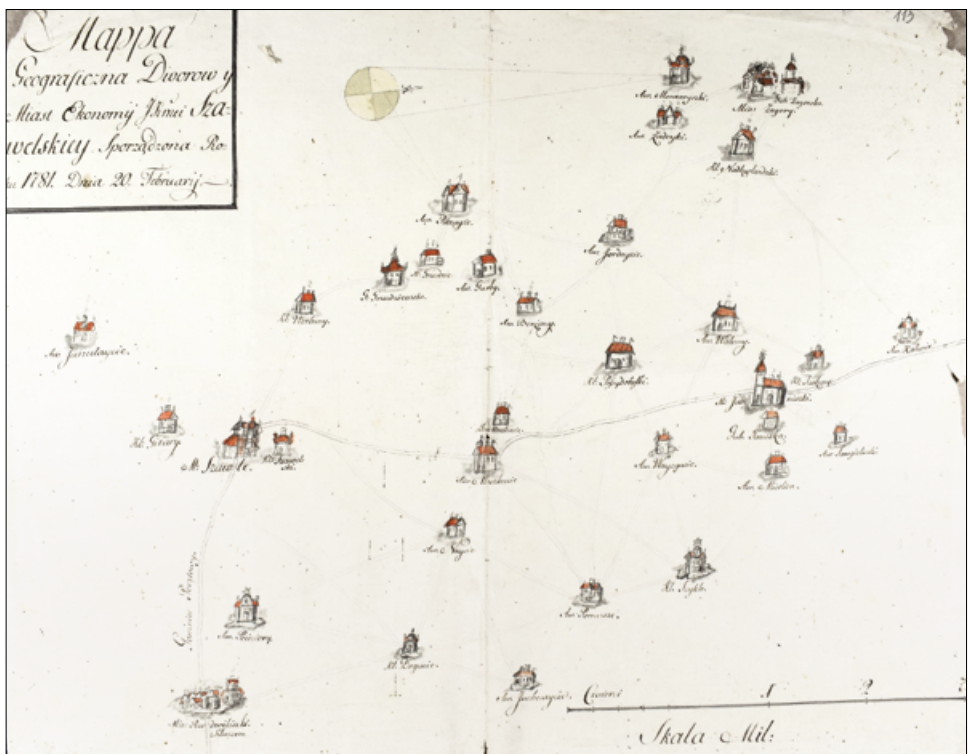
Na podstawie tabeli 1 można zauważyć, że w 1783 r. pomiary ekonomii brzesko-kobryńskiej były już zaawansowane.

Wykonano kilkaset raptularzy oraz kilkaset plant wiosek, które umożliwiły wykonanie 36 map kluczy i awulsów. Podobnie jak w przypadku innych dóbr stołowych litewskich sporządzono dwanaście plant na osiem miast i miasteczek tej ekonomii⁴³. Wykonano także kilkadziesiąt raptularzy obrazujących tereny leśne oraz terytoria graniczne, co zaowocowało wyrysowaniem dwóch map granicznych (trzy spisy w bazie AtlasFontium). Przykład takiej mapy stanowi ryc. 1. Powstała także jedna mapa całej ekonomii. Możliwe, że to ona znajdowała się w spisie map Stanisława Augusta z 1792 r.⁴⁴ Warto odnotować, że w zbiorach króla znajdowała się jeszcze

⁴² „Mapa geograficzna dworów i miast Ekonomii JKMości Szawelskiej sporządzona roku 1781 dnia 20 february”, 1781, TSDIAL, 181, 2, 1522, k. 113.

⁴³ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 617.

⁴⁴ „Sumariusz map, które Najjaśniejszy Pan bierze z sobą ex archivo jadąc do obozu”, 1792, AGAD, ZP, 117, k. 1.

Ryc. 3. Mapa dworów w ekonomii szawelskiej, 1781.

Źródło: „Mapa geograficzna dworów i miast Ekonomii JKMości Szawelskiej sporządzona roku 1781 dnia 20 february”, 1781, TSDIAL, 181, 2, 1522, k. 113

jedna mapa ekonomii brzeskiej⁴⁵, autorstwa Franciszka Czakiego. Karol Buczek twierdził, że Czaki wykonał ją dla króla w 1770 r., czyli na dwa lata przed swoją śmiercią. Prawdopodobnie jej wyrysowanie było związane z zapoczątkowaniem prac nad budową Kanału Królewskiego, którego mapę również wyrysował Czaki: „Projekt kanału do złączenia Dniepru z Bugiem przez Pinę i Wołok”⁴⁶.

Sytuację w ekonomii brzesko-kobryńskiej obrazuje sprawozdanie z 17 stycznia

1783 r. w sprawie przeprowadzonych tam czynności wymiarowych: w guberniach „kobryńskiej, prużańskiej, łomazkiej, mielejczyckiej wymiar w ogóle i w szczególności z obserwacją gatunków gruntu jest załączony”. Z tego dwie pierwsze zostały już „okalkulowane”, czyli sporządzono dla nich tabele z danymi liczbowymi, a dwie ostatnie dopiero „okalkulowane” będą. Miało to być zrobione do wiosny, w guberni mielejczyckiej zrobić miał to przez zimę Michał Połchowski, a w łomazkiej – Jakub Perkowski⁴⁷.

Pomiary wciąż były przeprowadzane w guberni rudzkiej, w której wymierzono „klucz przyłucki ze wszystkim, klucz

⁴⁵ „Sommaire general des papiers du roi”, t. II, 1773, AGAD, ZP, 334, b.pag.

⁴⁶ K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthes (1739–1815). Kartograf Pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003 (Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki, t. 14), s. 49, 81; J.E. Piasecka, *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 15, 1970, 2, s. 301, 303–304.

⁴⁷ „Uregulowanie czynności wymiarowych w ekonomiach JKMci brzeskiej i kobryńskiej w roku 1783 miesiąca January 17 dnia postanowione”, 1783, TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 83.

Sumaryusz Klapp y raznych Papisow do Wymiaru Należących R ^o 1703. Sporządzony		Str.
<u>Klucz Mileczycki</u>		
1 ^{me} Raptularz Klucza Mileczyckiego y Wsi Szabarki Junduszowey	1 ^{me}	1.
Na tymże z drugiey Strony Przechansportowana na: Skalę Kluczową, Wiosłota Kł. Podwieży 1.		
2 ^{de} Raptularz Miasta Mileczyce, Młynarow Chursow, Cha: niow y Chankow	2 ^{de}	1.
3 ^{cie} Raptularz Poletkow Mieyskich od Pohacz y Podmokłow.	3 ^{cie}	1.
4 ^{te} Raptularz Trzeciego Poletku Mieyskiego y Wsi Klimkowicz	4 ^{te}	1.
Na tymże z drugiey Strony Przechansportowana czje Poletkow Mieyskich od Pohacz na Skalę Kluczową 1.		
5 ^{te} Raptularz Wsi Sobiatyna y Młynarow Kosciukowicz	5 ^{te}	1.
Na tymże z drugiey Strony Przechansportowany Obręb Folwarku Pleszcz - - - - - 1.		
6 ^{te} Raptularz Miasta Mileczyce na Skalę Wielką, z dystyn= kcyą, Placow y Zabudowania - - - - -	6 ^{te}	2.
7 ^{me} Mapa Calogo Klucza na Skalę Wicyckę, Łdsona - - - - -	7 ^{me}	1.
8 ^{de} Ditto. Na Skalę Kluczową Przechansportowana - - - - -	8 ^{de}	1.
		9.
<u>Klucz Puzycki</u>		
9. Raptularz Wsi Łarrecza, Poletkow Kluczowych y Pankow Łascianku 1 ^{me} Wysockiego - - - - -	9.	1.
Na tymże z drugiey Strony Przechansportowany Obręb Folwarku Szajowego - - - - - 1.		
10. Raptularz Wsiow Maculiszcz y Łalesia - - - - -	10.	1.
11. Raptularz Wsi Wulki - - - - -	11.	1.
Na tymże Przechansportowane Wsi Maculiszcz cia Łalesiej Wulka - - - - - 3.		
12. Raptularz Folwarku Szajowego y Paszary Puzyckiej	12.	1.
Na tymże Przechansportowany Obręb Wsi Łarrecza cia Poletkow Kluczowych, y Calogo Obrębu Miasta Mileczyce na Skalę Kluczową 3.		
13. Mapa Calogo Klucza na Skalę Wicyckę - - - - -	13.	1.
14. D ^o na Kluczową Przechansportowana - - - - -	14.	1.
		6.

Ryc. 4. Pierwsza strona spisu raptularzy i map ekonomii brzesko-kobryńskiej sporządzonego przez geometrę Michała Polchowskiego, 1783.

Źródło: TSDIAL, 181, 2, 1264, k. 75

rzeczycki z awulsem Sakami ze wszystkim, klucz Oziatel ze wszystkim, klucz ostrowski ze wszystkim, klucz rudzki, w którym wsie niedokończone ma one dokończyć do maja JPn Budnicki, klucz dywiński ze wszystkim, klucz ołtuski ze wszystkim, awuls zaś Krasny Dwór sam zakończony, wieś Radesz jeszcze niedokończona, którą JPn komornik Połchowski do maja ma ze wszystkim zakończyć, klucz zburazki jeszcze niedokończony, który w tym sposobie ma się wymierzać terazniejszą porą zimową mają się obmierzyć obręby wiejskie w ogóle, a na wiosnę ogatunkować, do którego wymiaru naznacza się JPn Budnicki komornik⁴⁸. Obaj komornicy mieli „okalkulować” gubernię rudzką do maja, aby na „[św.] Jana gotowość wszelka była a osobliwie co do dworów, miast i wsiów”⁴⁸.

Podczas gdy w 1780 r. prace miernicze w ekonomiach grodzieńskiej i olickiej zostały już w znacznej mierze wykonane (mapy graniczne były sporządzane jeszcze w początkach lat dziewięćdziesiątych XVIII w.⁴⁹), to w pozostałych dobrach stołowych litewskich postępy były niewielkie. Wiemy, że już w 1780 r. zostały dokonane jakieś pomiary ekonomii szawelskiej, lecz dopiero rok 1782 przyniósł wykonanie większości prac. W ekonomii brzesko-kobryńskiej w 1783 r. wykonano tytaniczną pracę w terenie, nie zachowały się jednak informacje, żeby dokonano pomiarów dworów. Chociaż prace miernicze trwały w całych dobrach stołowych, to wydaje się, że najpierw włożono szczególny wysiłek w pomiary ekonomii grodzieńskiej i olickiej (co wydaje się naturalne ze względu na umieszczenie zarządu ekonomicznego w Grodnie), następnie szawelskiej, a na końcu brzesko-kobryńskiej.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ „Regestr ksiąg, dokumentów i map do granic służących na zadosty uczyńnienie konstytucyjji sejmju teraz agitującego się pod tytułem «Rozgraniczenie normalne w WXLittm od ekonomii JKMci grodzieńskiej» do kancelaryjji sądu normalnego rozgraniczenia powiatu grodzieńskiego komportujących się dnia 28 mca marca 1792 roku spisany”, 1792, LVIA, 110, 1, 722, k. 258–258v.

Z danych archiwalnych wynika, że prace pomiarowe departamentów geometrycznych prowadzone były aż do 1796 r. W Zbiorze Kartograficznym AGAD pod sygnaturą 66–3 znajduje się „Atlas ekonomii grodzieńskiej 1780”. Błędny jest zarówno tytuł (przedstawione są wszystkie ekonomie, a nie tylko grodzieńska), jak i rok. Żadna z tabel ani map tej jednostki archiwalnej nie posiada daty rocznej. Natomiast mapa guberni sokólskiej (dwa egzemplarze) zawiera oznaczenie „Kraj neutralny” od strony zaboru pruskiego, podobnie mapa części ekonomii olickiej oraz mapa części leśnictwa bobrzańskiego pozostałych w zaborze rosyjskim. Reszta map: leśnictwa kotrzańskiego, guberni kryńskiej (dwa egzemplarze), kwasowskiej (dwa egzemplarze) i jezierskiej były wykonane w zbliżony sposób do map guberni sokólskiej i leśnictwa bobrzańskiego, zatem ich powstanie należy datować na ten sam okres⁵⁰.

Mapy guberni ekonomii brzesko-kobryńskiej (rudzkiej, łomaskiej, milejczyckiej, prużańskiej i kobryńskiej) zostały wykonane w jednakowym stylu⁵¹. Możliwe jest wydatowanie mapy guberni milejczyckiej po układzie gruntów wsi Białowieża na krótko przed 1796 r. Na mapie Michała Połchowskiego „Pozycja Białowieża z dwoma oznaczeniami do polowania ogrodami”, która znajduje się w zbiorze jedenastu map z 1784 r. przedstawiającym trakt podróży zmierzającego na sejm grodzieński

⁵⁰ „Karta Guberni Sokólskiej”, ok. 1796, AGAD, ZK, 66–3, k. I; „Karta Guberni Kryńskiej”, ok. 1796, tamże, k. II; „Karta Guberni Kwasowskiej”, ok. 1796, tamże, k. III; „Karta Guberni Jezierskiej”, ok. 1796, tamże, k. IV; „Karta części ekonomii olickiej pozostałej na prawej stronie rzeki Niemna od Zaboru Pruskiego po lewej stronie tejże rzeki”, ok. 1796, tamże, k. V; „Karta Leśnictwa Kotrzańskiego leżącego w Ekonomii Grodzieńskiej i składającego się z trzech Kwater Stryjowskiej, Bersztańskiej i Motylskiej”, ok. 1796, tamże, k. VI; „Karta Kwatery Sokólskiej leżącej w Ekonomii Grodzieńskiej pozostałej od Leśnictwa Bobrzańskiego części odeszłego w Kraj Neutralny części w Kordon Pruski”, ok. 1796, tamże, k. VII.

⁵¹ „Karta Guberni Łomaskiej”, ok. 1796, AGAD, ZK, 66–3, k. IX; „Karta Guberni Rudzkiej”, ok. 1796, tamże, k. VIII; „Karta Guberni Milejczyckiej z Puszczą Białowieską”, ok. 1796, tamże, k. X; „Karta Guberni Prużańskiej”, ok. 1796, tamże, k. XI; „Karta Guberni Kobryńskiej z Puszczą”, ok. 1796, tamże, k. XII.

Stanisława Augusta przez ekonomię brzesko-kobryńską od Lady do Horodca⁵², nie ma jeszcze wsi Podolany. Podobnie brak tej nazwy w inwentarzu guberni milejczyckiej z 1792 r.⁵³ Z kolei na mapie guberni milejczyckiej z Puszcą Białowieską ta wieś już jest zaznaczona, a inwentarz z 1796 r. podaje, że wieś Podolany jest „niedawno zasiedlona, ma pod sobą w części gruntu wyrobnego, a więcej pod zaroślą”⁵⁴. Ponadto na wspomnianej mapie z 1784 r. brak oznaczenia gruntu wydzielonego na uposażenie parafii unickiej, a na omawianej mapie taki pas ziemi „funduszowej” jest już zaznaczony. W dodatku w akcie fundacyjnym cerkwi białowieskiej z 1797 r. zamieszczona jest informacja, że ten grunt cerkiewny „był przez WJ Pana Komornika Ekonomicznego wymierzony, i do używania z wszelkimi na tymże gruncie użytkami podano, z wolnym połowem ryb w rzece Narewce plebanom do tej cerkwi przez Zwierzchność Ekonomiczną prezentowanym”⁵⁵. Prawdopodobnie zatem pozostałe karty ekonomii brzesko-kobryńskiej oraz trzech guberni ekonomii szawelskiej (gruździewskiej, żagorskiej i janiskiej)⁵⁶ również powstały około roku 1796.

Możliwe, że – zgodnie z sugestią Małgorzaty Moroz – mapy guberni ekonomii grodzieńskiej zostały wyrysowane przez uczniów Józefa Markiewicza, a nie przez niego samego, gdyż zmarł on w 1791 r.⁵⁷

Może to sugerować dany przez badaczkę podpis pod kilkoma reprodukcjami map z tego atlasu, zawierający imię i nazwisko wybitnego geometry ze znakiem zapytania. Z kolei mapy guberni ekonomii brzesko-kobryńskiej mógł wykonać pracujący od lat w tejsze ekonomii Michał Połchowski lub któryś z jego współpracowników.

Cały atlas należy uznać za zwieńczenie projektu mierniczego Tyzenhauza, którego pomysły przetrwały nie tylko jego samego, ale również upadek państwa. Zamieszczone obok map tabele są rezultatem trzydziestoletnich prac geometrów królewskich. Tabele te są uzupełnieniem map, co tym bardziej wskazuje, że wszystko powstało w jednym czasie i było wobec siebie komplementarne, stanowiło jedną całość. Podano w nich według kluczy i folwarków: liczbę dymów, wiosek, ludność chrześcijańską z rozróżnieniem na kobiety i mężczyzn, gwałty i pańszczyznę oraz szarwarki na publiczne potrzeby z podziałem na sprzężajne i piesze, grunty dworne i włościańskie, podymne z konsumpcyjnym, arendę od Żydów z karczem i młynów, całkowity dochód roczny z klucza, komput oraz „imiona i nazwiska bywszych posesorów, którym termina skończyły się kontraktów w dniu 20 junij/1 julij”. Niestety, jak już wspomniano wyżej, nie podano daty rocznej. U dołu tabeli znajdują się sumaryczne wyniki dla całej guberni wedle wymienionych wyżej kategorii. Dodatkowo dla każdej ekonomii (poza utraconą prawie całą olicką) znajdujemy tabele odległości między guberniami i kluczami. Tabele dotyczą większości ekonomii grodzieńskiej, części olickiej, całej brzesko-kobryńskiej oraz całej szawelskiej, a także leśnictwa ekonomii brzeskiej, leśnictwa kotrzańskiego oraz pozostałej przy Rosji części leśnictwa bobrzańskiego. W tabelach brak danych dotyczących guberni dąbrowskiej. Wynika to z faktu, że w 1795 r. znalazła się ona w zaborze pruskim. Z kolei w ekonomii szawelskiej w tabeli pojawiła się gubernia szawelska

⁵² „Pozycja Białowieża z dwoma oznaczeniami do polowania ogrodami”, w: „Mapa geometryczna Traktu JKMcI z przyległościami geografice położonemi każdej Stacji udzielnis ultimus Augusti 1784 deliniowana”, 1784, AGAD, Zbiór geograficzny Stanisława Augusta, AK 147, k. 3.

⁵³ Inwentarz guberni milejczyckiej w ekonomii brzesko-kobryńskiej, 1792, LVIA, 11, 1, 1471, k. 31.

⁵⁴ Inwentarz guberni milejczyckiej w ekonomii brzesko-kobryńskiej, 1796, LVIA, 11, 1, 1486, k. 42.

⁵⁵ Dokument fundacyjny unickiej cerkwi w Białowieży, 1797, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, F264–182, k. 1.

⁵⁶ „Karta Guberni Gruździewskiej Ekonomii Szawelskiej”, ok. 1796, AGAD, ZK, 66–3, k. XIII; „Karta Guberni Janiskiej Ekonomii Szawelskiej”, ok. 1796, tamże, k. XIV; „Karta Guberni Żagorskiej Ekonomii Szawelskiej”, ok. 1796, tamże, k. XV.

⁵⁷ M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna”, 13, 1998, 1, s. 16, 19.

w miejsce gruździejskiej⁵⁸. Ze względu na zawartość kartograficzną „Atlasu”, a także datyienne widniejące w tabelach, przypadające na połowę roku, kiedy zwyczajowo kończyły się kontrakty (w drugiej połowie XVII w. był to dzień św. Jana, czyli 24 czerwca⁵⁹, ale o tej dacie pisał też Połchowski: „nie miałem ośmielenia ustnie to wyrazić o co teraz żebrzeć považam się bliskość terminu św. Jana”⁶⁰), można twierdzić, że wymienieni są tam ostatni dzierżawcy z czasów polskich, którzy zawarli kontrakty w czerwcu 1795 r. Tym samym atlas należy datować na drugą połowę 1796 lub 1797 r.

Wnioski

Przedsięwzięcie zapoczątkowane przez Tyzenhauza, a kontynuowane przez Rzewuskiego i Poniatowskiego można uznać za największy wysiłek mierniczy w historii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pomiary i zmapowanie wszystkich gruntów dóbr stołowych litewskich to był projekt, który nie miał sobie podobnych w całym okresie ich istnienia (od 1589 r.). Wielka praca miała na celu uregulowanie granic ekonomicznych, precyzyjne poznanie zasobów ekonomii, a przez to wyciągnięcie z niej większych zysków. Stanisław Kościółkowski, autor największej monografii poświęconej postaci podskarbiego nadwornego litewskiego, tak podsumował jego dzieło: „Pomiary dokonane przez Tyzenhauza były niewątpliwie pracą olbrzymią, a świadectwem tego są inwentarze ekonomiczne, których ścisłość i dokładność z czasów Tyzenhauza i po nim nie da się nawet porównać z tym, co się widziało pod tym względem”⁶¹.

Działalność Antoniego Tyzenhauza budziła podziw potomnych. W 1851 r.

„Gazeta Warszawska” pisała: „Pod wpływem potężnej myśli, pod siłą tej wszechmocnej ręki, przeradzała się Litwa. Była chwila, że jeden człowiek obudzał w niej przemysł, tworzył handel, wznosił nauki, naprawiał i kierował pojęcia, jednym słowem sprowadzał byt dobry i pomysłność”⁶². Z kolei Tadeusz Korzon, który był dosyć powściągliwy wobec zachwytów nad podskarbiem, stwierdził: „Plan przecież był olbrzymi! Bije z niego wyraźnie myśl Tyzenhauza, niewątpliwie świetna i patriotyczna: stworzyć od razu cały przemysł, jakiego Polska nie posiadała wcale, wyzwolić się spod jarzma zagranicy”⁶³. I dalej: „Cenimy w Tyzenhauzie energię i żartkość do inicjatywy iście amerykańską. [...] Z pomiędzy magnatów polskich wyróżniał się niezawodnie Tyzenhauz pracowitością, ruchliwością i niewyczerpanem bogactwem pomysłów”⁶⁴. W ten zbiór zasług Tyzenhauza, które zostawił potomności, wpisuje się także opisany projekt zmapowania ekonomii litewskich.

Opisany powyżej projekt wpisuje się w szerokie europejskie prace nad kartowaniem, wynikające z przekonań związanych z epoką oświecenia. Zgodnie z tą ideą sporządzanie map nowych obszarów było ich oświetlaniem, wyciąganiem z mroku, a światło kartografii utożsamiano ze światłem cywilizacji⁶⁵. W 1733 r. rozpoczęły się prace nad pomiarami Francji, przeprowadzane metodą triangulacji, które kontynuowano przez ponad sto lat. Bodźcem do podjęcia prac nad dokładnymi mapami w państwach niemieckich (przede wszystkim posiadłości Habsburgów, Prusy, Saksonia, Hanower i Brunszwik) były osiemnastowieczne wojny, a zwłaszcza

⁶² J. Bartoszewicz, Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski, „Gazeta Warszawska”, 136, 1851, s. 4.

⁶³ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 2, Kraków 1897, s. 249.

⁶⁴ Tamże, s. 244–245.

⁶⁵ L. Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków 2020, s. 250.

⁵⁸ Obrachowanie ekonomii litewskich, ok. 1796, AGAD, ZK, 66–3, k. 1–6.

⁵⁹ S. Zawadzki, *Dochodowość ekonomii królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 83, 2022 (specjalny), s. 352.

⁶⁰ M. Połchowski do NN, 1783, TSDIAL, 181, 2, 587, k. 13.

⁶¹ S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz*, s. 607.

wojna siedmioletnia. Mapy Austrii wykonywano bez triangulacji, w pozostałych państwach niemieckich z czasem zastosowano tę metodę. Przedsięwzięcie kartograficzne w Rosji zostało rozpoczęte pod koniec rządów Piotra I, a rozwinięte na pełną skalę w początkach rządów

Katarzyny II. Jednak tak ważny dla Rosji projekt szybko stracił początkowy impet i został ukończony dopiero w drugiej połowie XIX w. Co więcej, mapy rosyjskie były o wiele prostsze i mniej dokładne od zachodnioeuropejskich⁶⁶. ■

Bibliografia

Źródła drukowane

Ronke E. de, *Do Wielmożnego Jarockiego, profesora Królewskiego Warszawskiego Uniwersytetu niektóre uwagi względem Puszczy Białowieskiej*, 1830, w: P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721–1831*, Warszawa 2004, s. 144–147.

Spisy map polskich ze zbiorów królewskich w Dreźnie z r. 1765, w: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich*

w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta, na tle współczesnej kartografii polskiej, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, z. 3, Kraków 1935, s. 138–140.

Документы Московского Архива Министерства Юстиции, t. 1, wyd. М.М. Довнар-Запольский, Moskwa 1897.

Opracowania

Buczek K., *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739–1815). Kartograf Pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003 (Rozprawy z Dziejów Nauki i Techniki, t. 14), s. 21–134.

Czarnyszewicz F., *Nadberezyńcy. Powieść w trzech tomach osnuta na tle prawdziwych wydarzeń*, Kraków 2022.

Czerny A., *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2016/0708/103742-czerny-dawne-mapy-07-07-low-res.pdf> [dostęp: 12 kwietnia 2023].

Harley J.B., *Error and Revision in Early Ordnance Survey Maps*, „The Cartographic Journal”, 5, 1968, 2, s. 115–124.

Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Warszawa 1939.

Jaksa Bykowski P., *Memoryalik palestranta trybunalskiego*, Kraków 1883.

Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 2, Kraków 1897.

Kościalkowski S., *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970.

Michalski J., *Poniatowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 481–487.

Michalski J., *Rzewuski Franciszek*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 101–106.

Moroz M., *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostocczyzna”, 13, 1998, 1, s. 15–29.

Piasecka J.E., *Budowa kanałów na ziemiach Rzeczypospolitej w świetle piśmiennictwa polskiego do połowy XIX w.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 15, 1970, 2, s. 297–318.

Stoksik J.M., *Geometry małopolscy do końca XVIII wieku. Z dziejów geodezji i kartografii wielkoskalowej w Polsce*, Kraków 2013.

Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–288.

Wolff L., *Wymalowanie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Kraków 2020.

⁶⁶ A. Czerny, *Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku*, w: *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. tenże, Lublin 2015, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2016/0708/103742-czerny-dawne-mapy-07-07-low-res.pdf> [dostęp: 12 kwietnia 2023], s. 37, 44–46, 49–53, 56–57; J.B. Harley, *Error and Revision in Early Ordnance Survey Maps*, „The Cartographic Journal”, 5, 1968, 2, s. 117; К.Т. Оганесян, *Земельно кадастровые отношения в период Российской Империи (1721–1825 года)*, „Научный журнал КубГАУ”, 2015, 107 (3), s. 2, 8, 14.

Zawadzki S., *Dochodowość ekonomii królewskich w Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 83, 2022 (specjalny), s. 349–383.

Оганесян К.Т., *Земельно кадастровые отношения в период Российской Империи (1721–1825 года)*, „Научный журнал КубГАУ”, 2015, 107 (3), s. 1–16. ■

The project of mapping the royal estates in the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the eighteenth century – aims, executors, results

Summary

A programme of mapping the royal estates in the Grand Duchy of Lithuania during the reign of King Stanislaus Augustus was initiated by Antoni Tyzenhauz, the administrator of the Royal Estates in Lithuania, and continued by his successors, Franciszek Rzewuski and Stanisław Poniatowski. Most cartographers were educated at the School for Surveyors founded by Tyzenhauz in Grodno after 1765. The surveying work covered four Royal Estates in the Grand Duchy of Lithuania, yet special effort was put into measuring the Grodno and Alytus estates and less so in the Šiauliai and the Brest-Kobryn estates. In that large-scale mapping project, the maps of entire estates and individual governorates, keys, lands, plans of towns, manors and gardens, villages, and avulses were made. There were also projects

of peasant houses and farm buildings. Tracts and roads were mapped, as well as woodlands and their parts: guards and quarters. A separate group of maps was created to demarcate the royal estates from private lands. These were necessary because, over almost 200 years, parts of the estate territories had often been seized by neighbours during wars or interregnum. The plans of towns, drawn in large numbers, served to bring order to the spatial relationships in the towns. As a result of the programme, several dozen maps of various subjects and at different spatial scales were produced. The last of these were drawn after the Third Partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1795) and took into account the new political borders. ■

Stanisław Zawadzki – doktor nauk humanistycznych, Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: Wielkie Księstwo Litewskie, ekonomie królewskie, historia przyrodnicza, gospodarka solna, epoka stanisławowska, historia Suwalszczyzny. (s.zawadzki@uw.edu.pl)

Stanisław Zawadzki – PhD, Faculty of History, University of Warsaw. Research interests: Grand Duchy of Lithuania, royal estates, environmental history, salt economy, King Stanislaus Augustus era, history of the Suwałki region. (s.zawadzki@uw.edu.pl)